

Ortaçağ İslam Coğrafyasında Karşılaşılan Sıradışı Ödeme Araçları

Ahmet Nurullah ÖZDAL¹

¹Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye

Özet

İslam iktisadi tasavvurundaki olağan ödeme araçları, altın para (dinar) ve gümüş para (dirhem) idi. Ancak Müslüman yönetimler, yeni fethedilen yerlerdeki geleneksel (örffi) ödeme araçlarına doğrudan müdahalede bulunmuyorlardı. Böylece bu yerlerde altın ve gümüş bazlı para sistemlerine geçişler bir-iki yüzyıla yayılan bir yavaşlıkta gerçekleşiyordu. Karmatî yönetimindeki Bahreyn ve el-Ahsâ gibi bazı marjinal bölgelerde ise daha farklı nedenlerden dolayı farklı para sistemi uygulamaları görülmüştü. Bu sıra dışı ödeme araçları arasında, tunç, kurşun paralar, sincap derisi, ipek veya kumaş parçaları, istiridye kabukları vs. bulunmaktaydı.

Anahtar Kelimeler: İslam İktisadı, Ortaçağ Ekonomisi, Para, Para Sistemleri

Unusual Means of Payment in Medieval Islamic Geography

Abstract

Dinar (golden coin) and dirham (silver coin) were usual payment tools in the vision of islamic economy. Muslim governments did not have an influence upon the traditional payment tools of newly conquered lands. Therefore, the money transition about golden and silver coins in the taken lands occurred slowly in the duration of one or two century. There were different currency systems in some marginal regions like Bahrain and el-Ahsâ controlled by Qarmatian because of different reasons. There were some extraordinary payments tools such as bronze, lead coins, the fur of squirrel, the piece of silk and fabric, oyster crust.

Keywords: Islamic Economics, Economics of the Middle Ages, Currency, Monetary System

Giriş

Farklı zamanlarda altın standardı veya çifte metal standardı (altın - gümüş) uygulansa da genel itibarıyla ortaçağda üçayaklı bir para sistemi söz konusuydu. Bu sistemde dinar (altın para), siyasi iktidarın prestijini temsil etmekteydi, olabildiğince saflaştırılmış altından paralar darp ediliyordu ve kullanımı siyasi sınırları anlamsız kılacak biçimde geniş alanlara yayılıyordu. Dirhem (gümüş para) de, saflığını koruyabildiği oranda, ticaret aracılığıyla ülke sınırlarını aşabilmekteydi (Cipolla, 1993). Bu yönüyle, bir devletin para biriminin altın ağırlıklı olması her zaman o

devletin zengin olduğu anlamına gelmeyebilirdi. Mesela XI. yüzyıl başlarında sık sık ekonomik krizlerle karşılaşan Kuzey Afrika hanedanlıkları genellikle altın paralar kullanmışlardı, çünkü altının geldiği Sahraaltı Afrika'ya coğrafi açıdan diğer tüm Müslüman hanedanlardan daha yakın idiler. Bunun tam tersi bir duruma misal olarak da, ekonomisi her zaman iyi seyreden Sâmânîlerin ağırlıklı olarak gümüş para kullanmaları verilebilir, çünkü bu hanedanlık, İran'ın zengin gümüş madenlerini elinde bulundurmaktaydı. Para sisteminin üçüncü ayağı ise, yalnızca düşük hacim ve değerdeki gündelik alışverişlerin ya-

Sorumlu Yazar:

Ağrı İbrahim Çeçen
Üniversitesi, Fen

Edebiyat Fakültesi, Tarih
Bölümü, Ağrı, Türkiye,
ahozdal@gmail.com

pıldığı ve sadece darp edildiği ülkede geçerli olan, bozuk para diyebileceğimiz fels veya akçe idi. Bu bozuk paralar da bölgeden bölgeye farklılık gösterebilirdi (bronz, kurşun, tunç, bakır vs.).

Serahsî, malların bir sözleşmede bedel veya satım konusu olan mal olup olmamasına göre 3'e ayrıldığını söyler (Serahsî, 2008, XIV, s. 1). Buna göre:

- Alışverişte, her durumda yalnızca satış bedeli (*semen*) olan mallar:
 - * Dinar: altın para
 - * Dirhem: gümüş para
- Alışverişte, sadece satılan (*mebî'*) durumunda olan mallar:

* Hayvan * Köle * Kumaş	Bunlar, standart (misli) olmayan mallardır. Alışverişte değişim aracı olarak kullanılmazlar.	(Not: Buradaki kumaş, belli bir uzunluk ve ölçüde standart hale getirilmemiş kumaştır.)
- Hem satılan (*mebî'*) hem de satış bedeli (*semen*) olabilen mallar:

* Buğday * Arpa	Bunlar, standarttır. Ölçü veya tartı ile alınıp satılabilirler.

İlgili bir davada hüküm vereceklerin müracaat edecekleri, İslam hukukunun öngördüğü taksim şekilleridir. İslam şeriatı ile yönetilen devletler bu yüzden ele geçirdikleri yerlerde geleneksel ödeme yöntemlerine ve takas ekonomilerine doğrudan müdahale etmeseler bile, getirdikleri para ekonomisinin buralarda yaygınlaşmasını büyük oranda sağlamışlardır (Özdal, 2013). İslam dünyasının dışında kalan ya da İslam'ın sınırları içerisinde olduğu halde geleneksel uygulamaların etkin olduğu merkeze çok yakın kalan bazı yerlerde ve özel yönetimlere sahip bazı bölgelerde mal değişimi ve ödeme aracı olarak kullanılan farklı materyaller de söz konusudur. Kullanılan materyaller çoğu zaman için kullanıldığı bölgenin en çok bilinen ihraç maddesi olurdu. Altın Yolu güzergâhının orta ve güney kısımlarında kalıp kalıp kesilen sofrâ tuzu ile madenlerden çıkarılan saf altın tozu alışverişin kendisiyle yapıldığı başlıca değişim araçlarıdır (İbn Battuta, 2004, II, s. 955-956). İtil Bulgarları Ülkesi'nde ise *atalak* denilen, deriden yapılmış paralar kullanılmıştır (İbn Fadlan, 1995, s. 67; Atan, 1990, s. 95). Gıratî, bu para sistemini şöyle anlatır:

Onlar arasında pek fazla bilinmeyen eski sincap derisi ticareti yapılır ve o herhangi bir şeyde kullanılmaz, kullanışlı da değildir. Onlara hesabına göre kafa derisi ve ellerinin derisi sağlam olan 18 sincap derisi = 1 Gümüş Dirhemdir. O derileri, paketler, buna 'hukan' derler. Bu derilerle hizmetçi, köle, altın, gümüş, kunduz vs. şeyler satın alınabilir. O deriler başka her hangi bir memlekette

olsa onların bin yüküne bir hububat tanesi bile alamazsın, hiçbir işe yaramaz.

Eğer deriler evlerde parçalanacak, tahrip görececek olursa, onu parçalamış bir halde heybeler içine konup çarşıda bu işlerle uğraşan zanaatkarların önüne koyarlar. Zanaatkar, onları her 18 tanesi bir demet olacak şekilde bir ip ile sağlamca sabitler, birleştirir. İpin ucuna siyah kurşundan bir parça geçirir. Ve ona, üzerinde hükümdarın sureti bulunan bir mühür vurulur. Zanaatkar, her mühür karşılığında bir tek deri alır. Bütün derileri mühürleme işi bitene dek bu işlem devam ettirilir. Yasal anlamda, onu sökmeye kimse cesaret edemez. Eşyalar bununla alınır ve satılır (Gıratî, 2011, s.196).

Uygur ülkesinde de alım-satım ve kira işlemlerinde para gibi kullanılan pamuklu kumaşlar vardı (İnci, 1987, s. 79, 80, 89; 1978, s. 87-106).

Diğer taraftan, paralarının ülke dışına çıkmasını engellemek amacıyla farklı metaller veya materyallerin kullanıldığı sistemler de oluşturulmuştur. XI. yüzyılda Karmatîlerin elindeki, günümüz Bahreyn'ine tekabül eden bölgede kurşun paralar kullanılıyordu. 1051 yılında el-Ahsâ'yı ziyaret etmiş olan Nâsır-ı Husrev, burada alışverişin kurşun paralarla yapıldığından, kurşunların zembillerde tutulduğundan ve her zembilde 6000 kurşun dirhem bulunduğundan bahseder (Nâsır-ı Husrev, 1950, s. 136). Bahsedilen kurşun dirhemler, her ne kadar İslam dünyasının altın dinarlarına endekslense de olumsuz bir durumda hızla enflasyona uğrayabiliyorlardı (Sibt İbnü'l-Cevzî, 2005, s. 19). *Hazarya*'daki Saksın şehrinde de 12. yüzyılın ilk yarısında para birimi olarak beyaz kurşun kullanılmıştı ve dinara endeksi, 8 kurşun para = 1 Bağdat Dinarı olarak kabul görmüştü (Gıratî, s. 187). Umman'daki Zufar şehrinde ise XIV. yüzyılın ilk yarısında, başka hiçbir yerde geçmeyen bakır + kalay karışımı (tunç) paralarla alışveriş yapılıyordu (İbn Battuta, I, s. 371).

Ortaçağda bazı bölgelerde para olarak kullanılmış bir diğer meta istiridye, midye, salyangoz vb. deniz kabuklarıdır. Maldiv Adaları, Bangladeş ve Orta Afrika ülkelerinde her türlü alışveriş, *veda* denilen (Hint dilinde; *kauri*) bu deniz salyangozlarıyla yapılmıştır (İbn Battuta, II, s. 823, 980). Bu ödeme sistemi de kendi içerisinde bir standarda bağlıdır. XIV. yüzyıl ortalarında Mali Ülkesi'nde 1050 adet *veda* (deniz kabuklusu) = 1 Dinar olarak işlem görmüştür. Aynı dönemin Zibetü'l-Mehel (Maldiv) Adaları'nda standart şu şekildedir:

- 100 ad. *veda* = *siyah*
- 700 ad. *veda* = *fâl*
- 12 000 ad. *veda* = *küttâ*
- 100 000 ad. *veda* = *bustuvâ* ve
- 400 000 ad. *veda* = 4 *bustuvâ* = 1 altın Dinar (İbn Battuta, II, s. 823).

Bazen deniz kabuklarının da değeri düşer ve 10 *bustuvâ* (1.000.000 *veda*) = 1 Dinar olur. Maldivliler, deniz kabuklarını Yemenlilere satıyorlardı ve Yemenliler, büyük ticaret gemilerinde safra olarak kum yerine bunları kullanıyorlardı. Maldivliler ayrıca Bencâle (Bangladeş) halkına bu deniz kabuklarını piriñ karşılığında vermekteydiler. Bengal bölgesinde hüküm süren Pala Hanedanlığı kralları görünüşe göre VII. yüzyıldan XI. yüzyıla kadar sikkesiz idare etmişlerdir. Para kullanımından tabii ki haberdâr idiler. Onları kendi sikkelerini basmaktan alıkoyan şey, altın tozu ve deniz kabukları kullanımından oluşan para sistemlerinin kendileri için daha iyi olduğunu düşünmeleriydi. 1205 yılında, Muizeddîn Muhammed Gûrî komutasındaki İslam hâkimiyeti, altın ve gümüşü bölgeye geri getirdi. Bölgede daha sonra kurulan Müslüman hanedanlar da Arapça adlarının yer aldığı sikkeler basmayı sürdürdüler. Ancak piriñ ile alışveriş ve bozuk para anlamında deniz kabuğu kullanımına ilişkin yerel adet ortadan kalkmadı (Eagleton – J. Williams, 2011, s. 126; İbn Battuta, II, s. 823).

Para denemeleri alanında Çin, her zaman başı çekmişti. Piyasaya sürdükleri arasında dev boyutta sikkeler olduğu gibi suda batmayan minnacık sikkeler de vardı. Yine deneme niteliğinde darı, piriñ ve ipek, ödeme aracı olarak kullanılmıştı (650 yılında). Kâğıt icat edilince derhal bundan para yapmayı düşündüler. Kâğıt para, *Paoch'ao* adıyla tedavüle çıkarıldı ve hemen ardından bunlara çok yüksek kur değeri verilmesi denendi. Çay ve tuz için bonolar yazılmıştı ve alışverişte çek kullanımı da büyük oranda mevcuttu (Sédillot, 2005, s. 124). Hindistan'da da dolaşımdaki altın ve gümüş paraların haricinde, kâğıt para yerine çok yüksek kur değerinde damgalanmış deri parçaları ve oyun fişlerini andıran bakır sikkeler de çıkarılmış, ancak bunlar enflasyonla değerlerini yitirmişlerdi (Sédillot, 2005, s. 159).

Ortaçağ İslam dünyasında para ve değerli metaller haricinde, değerli taşlar da ödeme aracı olarak aktif biçimde kullanılmıştır. Günümüzde, yine çok değerli olmalarına rağmen genelde sadece mücevhercilik alanında kullanılan, bir mübadele / değişim aracı olarak düşünülmeyen değerli taşlar (yakut, zümrüt vs.) bu dönemlerde uzun yola çıkan tüccarlar tarafından yanında taşınılan ve bir sarrafın elinde kolayca nakde çevrilebilen bir ödeme aracıydı (Bakır, 2001, s. 142). Günümüzde sadece mücevhercilik, süslemede kullanılan incinin de ortaçağda belli değer standartlarına bağlanmış bir ödeme aracı türü olduğunu düşünmemizi gerektirecek oldukça fazla veri elimizde mevcuttur. İri taneli inciler için biçilen değerler doğal biçimde bu standartların çok üzerinde seyrediyordu. Ancak siyasi tarihe ilişkin birçok kaynak eserde, ülke hazinelerinin mal beyanlarında yahut siyasi hediyelerin döküm listelerinde karşımıza hep incilerle dolu sandıklara dair ifadeler çıkmaktadır (Cüveynî, 1998, s. 212, 218, 219; İbn Bîbî, 1996, I, s. 414; Aknerli Grigor, 1954, s. 30; Sıbt İbnü'l-Cevzî, 2005, s. 143; Bundârî, 1943, s. 247). Bu kaynaklarda zikredilen inci, süs eşyası olmaktan başka, altın ile birlikte zikredilen bir değerdir.

Sonuç

Ödemelerde altın veya gümüşten darp edilmiş sikkeler kullanılmak yerine bu tarz farklı değerlerin ortaya konulması, bazı bölgelerde söz konusu değerli metal paraların arzının az olması ile ilgiliydi. Bu gibi durumlarda, kullanılan paraların değerleri hem aslî olarak (bakır para, inci, sincap derisi vs.) hem de itibarî anlamda (kurşun para, istiridyeye kabuğu vs.) olabilirdi. Yerel yönetimler bu tarzda uygulamalar sayesinde, bozuk para problemini pratik biçimde çözüme kavuşturdukları gibi, altın-gümüş piyasalarında yaşanabilecek dalgalanmaların oluşturacağı olumsuz etkilenmeleri – en azından – yumuşatabilmeyi de ummuşlardı.

Kaynakça

- Aknerli Grigor. (1954). *Moğol Tarihi* (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul: İÜEF Yay. No: 582.
- Atan, T. (1990). *Türk Gümruk Tarihi I*. Ankara.
- Bakır, A. (2001). *Ortaçağ İslam Dünyasında Taş ve Toprak Mamulleri Sanayi*. Ankara.
- Bundârî. (1943). *Zübdetü'n-Nüsrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ* (Çev. Kıvameddin Burslan). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. İstanbul.
- Cipolla, C. M. (1993). *Akdeniz Dünyasında Para, Fiyatlar ve Medeniyet* (Çev. A. İ. Karacan). İstanbul.
- Cüveynî, Alaeddîn Ata Melik. (1998). *Tarih-i Cihan Güşa* (Çev. M. Öztürk). Ankara.
- Eagleton, C., Williams, J. (2011). *Paranın Tarihi*. (Çev. F. Kahya). İstanbul.
- Gırnatî, Ebu Hamîd Muhammed. (2011). *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb* (Haz. F. Sabuncu). *Gırnatî Seyahatnamesi*. İstanbul.
- İbn Battuta, Ebu Abdullah Muhammed Tancî. (2004). *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* (Çev. A. Sait Aykut). *Seyahatname I-II*. İstanbul.
- İbn Bîbî, el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî. (1996). *el-Evâmiru'l-Alâiye fî Umûri'l-Alâiye I-II* (Haz. M. Öztürk). Ankara.
- İbn Fadlan. (1995). *Seyahatnâme* (Çev. R. Şeşen). İstanbul.
- İnci, Ö. (1978). XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 87-106.
- İnci, Ö. (1987). *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*. Ankara.
- Nâsır-ı Husrev. (1950). *Sefernâme* (Çev. Abdülvehap Tarzi). İstanbul.
- Özdal, A. N. (2013). *İslam İktisadi Coğrafyasında İş Yaşamı, Ticaret ve Tüccar (X. – XIV. Yüzyıllar)*, Yayımlanmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Sédillot, R. (2005). *Değiş Tokuştan Süpermarkete* (Çev. E.M. Erendor). Ankara.
- Serahsî. (2008). *Mebisât, I-XXX* (Ed. M. C. Akşit). İstanbul.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî. (2005). *Mir'âtü'z-Zamân fî Târihi'l-Ayân* (Haz. A. Sevim). *Makaleler – 2*. Ankara.